

LBRIS

We know
books

Vincent de Gaulejac

RUȘINEA

Cauzele, multiplele
fațete și mecanismele
interioare de vindecare

Traducere din limba franceză de
Elena-Irina Ghineț

philobio

Îi dedic această carte Christinei.

Cuprins

Cuvânt înainte	7
Introducere	9

I. MULTIPLELE LATURI ALE RUȘINII

1. „Aveam impresia că totul este greșit“	23
2. „Locul tău nu este aici!“	31
3. Căderea copilului-rege	43
4. „E greu să scapi de rușine“	55
5. Un „metasentiment“	67

II. VIOLENȚE UMILITOARE

6. „Sărăcia este o rușine!“	91
7. „Mi-e rușine, dar mi-e foame“	109
8. „Este umilitor să fii asistat social“	123
9. Violențele extreme	135
10. Identitate rănită	147

III. POVEȘTI DE VIAȚĂ ȘI ALEGERI TEORETICE

11. Freud și rușinea.....	167
12. Sartre și rușinea	179
13. Camus și rușinea	187

IV. UN NOD SOCIOPSIHIC

14. Nivelurile rușinii	211
15. Psihanaliză și sociologie clinică.....	229
16. Legături și articulări.....	241

V. DEZNODĂMÂNTUL

17. Ambiția, un antidot	263
18. Mecanismele de apărare	273
19. Eliberarea de rușine	289

VI. ÎN FAȚA RUȘINII: ABORDARE SOCIOCLINICĂ

20. „Aveam nevoie să vorbesc despre asta“	311
21. Rușinea în fața rușinii	321
22. Rușine și contratransfer	331
Concluzii.....	341
Bibliografie	349

Cuvânt înainte

Cartea de față a beneficiat de lecturile prietenoase, dar totuși critice, ale lui Guy Atlan, Nicole Aubert, Eugène Enriquez, Ginette Francequin, Véronique Guienne, Alex Lăină, Chantal Lechartier, Michel Legrand, Annick și Sylvain Ohayon, Roselyne Orofiamma și Isabel Taboada-Léonetti. Le transmit aici recunoștința și prietenia mea loială.

Pe parcurs, lucrarea a fost completată de discuțiile cu Paul-Laurent Assoun, France Aubert, Jacqueline Barus-Michel, Anastasia Blanché, Frédéric Blondel, Dominique-Marie Boullier, Monique și Jean Cournut, Annie Ernaux, Rosita Gomez, Gérard Guénat-Reyrat, Gilles Houle, Françoise și Claude Julier, Sylvie Monnier, Numa Murard, Max Pagès, Daniel Péclard, Monique Reyrat, Jacques Rhéaume, Shirley Roy, Rolande Robin, Robert Sévigny, Norma Takeuti și Michèle Vignali. Le mulțumesc foarte mult pentru ajutor, în special lui Luce Janin-Devillars pentru contribuția decisivă în povestea lui Max.

Pentru a le asigura anonimatul, nu voi menționa numele tuturor celor care mi-au împărtășit poveștile lor de viață. Aș vrea să primească această carte ca o dovadă de recunoștință pentru încrederea pe care mi-au acordat-o.

Rușinea este, prin natura sa, un sentiment despre care nu se vorbește... cu excepția cazului în care se încearcă eliberarea prin exprimarea situațiilor de violență pe care cineva le-a suferit. Prin urmare, nu e posibil să ne imaginăm că puteam să le cerem oamenilor să ne vorbească în mod direct despre rușinea pe care au trăit-o. O astfel de cerere ar fi stârnit reacții de blocare și de respingere din partea multor potențiali interlocutori. Pe de altă parte, este foarte greu să vorbim despre un sentiment care are multe fațete și care tinde să acapareze întreaga existență. Am recurs la o inversare a procesului obișnuit de studiu. În loc să le cerem oamenilor să ne vorbească, am ascultat ceea ce au spus despre ei înșiși, în diferite situații, încercând să identificăm tot ceea ce ar putea avea legătură cu rușinea. Este suficient, de altfel, să fii atent pentru ca, printr-o „fericită coincidență“, oamenii să dezvăluie exact ceea ce cauți. Dar mai trebuie spus că în urma dezvoltării abilităților de a asculta vorbindu-se despre rușine, se deschide un nou spațiu de comunicare.

Am observat un asemenea fenomen în seminarele noastre de implicare și de cercetare, în special în cel cu tema „Povești despre bani“. Pe măsură ce aprofundam analiza, părea că discuția se leagă în jurul rușinii, ca și cum posibilitățile de a vorbi depindeau de capacitatea noastră de a asculta. Până când participanții au început să vină doar pentru asta, pentru că auziseră că era vorba despre rușine. Am fost surprinși de acest fenomen. Oamenii care au aflat că facem un studiu despre rușine au venit în mod spontan să ne împărtășească poveștile lor.

Evident că nu puteam să ne limităm doar la respectivele povești.

Cunoaștem riscurile inerente unei relații în care obținem ceea ce vrem să auzim. Cu toate acestea, de-a lungul miilor de povești de viață pe care le-am adunat în ultimii douăzeci de ani, am putut identifica o serie de scenarii care au legătură cu tematica noastră (a rușinii), pe care le vom prezenta aici. Fiecare poveste este unică, dar unele dintre ele scot în evidență anumite scenarii tip, o serie de tipare care cristalizează aceste procese și care ilustrează un anumit aspect al fenomenului studiat. Sunt poveștile pe care le-am păstrat în prima parte.

Pentru a completa acest corpus, am folosit alte povești de viață culese în diferite situații: interviuri cu persoane care au fost stigmatizate din cauza statutului lor economic sau a situației lor sociale; autobiografiile ale romancierilor sau ale jurnaliștilor; mărturiile orale sau culese de alți cercetători.

Cele patru povestiri care urmează ilustrează metoda povestirilor de viață încrucișate pe care o dezvoltăm în ciclul „Roman de familie și traiectorie socială”. Ele au făcut obiectul unei coanalize de grup care i-a inclus și pe autorii acestora. Prezentarea pe care o facem rezumă povestea naratorului și interpretările care au rezultat în urma analizei realizate împreună. Am optat pentru un circuit între ascultarea poveștii și emiterea de ipoteze interpretative. O primă versiune a fiecăruia dintre aceste capitole a fost trimisă participanților respectivi cu scopul de a obține eventuale comentarii din partea lor și pentru a evita inexactitățile și erorile de interpretare. Anumite întâmplări au fost modificate pentru a păstra anonimatul participanților. Responsabilitatea pentru forma finală ne aparține în exclusivitate.

Dintre toate poveștile pe care le-am primit, am păstrat două aparținând unor femei și încă două ale unor bărbați ce provin din medii diferite, toți patru fiind dominați de sentimentul de rușine. Patru povești unice din care putem extrage caracteristici generale. O primă abordare a rușinii pentru a-i înțelege diferitele aspecte.

1

„Aveam impresia că totul este greșit“

Martine a participat la un seminar de implicare și cercetare în care propuneam participanților să lucreze asupra mai multor aspecte ale poveștii lor: alegerea prenumelui, proiectul parental¹, arborele genealogic și analizarea traiectoriei sociale. Informațiile care urmează au fost culese în cadrul acestui seminar. Sunt informații împrăștiate, fragmente de povești, bucăți de istorii incomplete. Cu toate acestea, am ales să ne concentrăm pe Martine pentru că toate elementele culese sunt legate de o preocupare constantă: problema rușinii. În mai multe rânduri, Martine a evocat cât de mult se simte dominată de acest sentiment și cât de mult o apasă blocajul pe care rușinea i-a provocat-o.

¹ Conceptul de proiect parental reprezintă un proiect pe care părinții îl construiesc, conștient sau inconștient, pentru copilul lor. În sociologia clinică, noțiunea de proiect parental este utilizată pe scară largă în grupurile de implicare și cercetare. A fost definit ca „expresia dorințelor conștiente și inconștiente ale părinților pentru copilul sau copiii lor, dar și ca un proiect social purtând aspirațiile mediului familial și cultural..., aspirații condiționate de contextul social care favorizează sau împiedică realizarea lor”. (n.tr.)

După zece ani de psihanaliză și după ce a citit *Nevroza de clasă*², a decis să participe la acest seminar. Are așteptări mari, dar ezită să se implice. La începutul seminarului, stă retrasă, dar mai apoi începe un exercițiu centrat pe dezvăluirea unui secret despre care nu a vorbit niciodată în public, în afara psihoterapiei analitice și cu cei apropiați. Rușinea și secretul sunt indisolubil legate, fie și numai prin dificultatea de a le verbaliza. Pentru Martine, efortul din timpul seminarului va fi ca ea să-și stăpânească rușinea, să-i identifice diferitele fațete, să-i dezlege firele și să pună o oarecare ordine în confuzia de sentimente care o bulversează. La început, nu a fost de acord să-i publicăm povestea, simțindu-se demascată în public. Ulterior a fost de acord cu dezvăluirea poveștii sale, fiind atentă la, citez: „să am grijă de ceea ce este încă foarte vulnerabil în mine“.

Roman familial și traiectorie socială

Martine este o femeie plină de viață, inteligentă, activă, dar, în același timp, rezervată și reținută. Pare să fie victima unor mari suferințe. Este a doua dintr-o familie de șapte copii. În urma a ceea ce povestește despre alegerea prenumelui, rezultă un set complex de elemente fantasmatică și reale, simptomatice pentru povestea ei: „Era un prenume de servitoare. Am jucat rolul de îngrijitoare pentru frații și surorile mele... Este foarte grea povestea mea.“ Celelalte două prenume ale ei, Marie și Madeleine, sunt asociate cu imagini de curățenie și de sfințenie. Maria este imaginea „fecioarei“, model al femeii pure. Madeleine este prenumele mamei sale. Marie-Madeleine (Maria-Magdalena) face trimitere și la prostituata din Evanghelia, femeia senzuală ce reprezintă tentația cărnii. Un alt prenume este menționat de Martine: „Am fost urmărită de persoane cu numele de Mo-

² *Nevroza de clasă: traiectorie socială și conflicte de identitate*, Vincent de Gaulejac, Editura Philobia, 2021.

nique... (prenumele Monica). Am fost dată unui cuplu care pierduse o fetiță pe care o chema Monique, soțul meu s-a căsătorit cu o Monique... La vârsta de cincisprezece ani am descoperit că acesta era prenumele unei fice nelegitime a tatălui meu.“

În câteva linii au fost trasate o serie de elemente care înscriu destinul lui Martine în problematica rușinii: imaginea servitoarei, problematica purității și a virginității, copilul care înlocuiește pe un altul, secretul referitor la copilul nelegitim.

Desenul care înfățișează proiectul parental al lui Martine este foarte complex. Un copac falnic în care se întrezărește forma unei păsări. Într-un colț sunt scrise inițialele M.D., în formă de cruce. Martine, într-un comentariu, menționează despre inițialele mamei sale „brodate cu cruciulițe“. Pasărea are mai multe înțelesuri. Pe de o parte, îl reprezintă pe tatăl ei, pilot de avion, care s-a prăbușit cu avionul de un copac, și-a pierdut un picior și și-a spart capul. Martine nu a conștientizat această legătură în momentul în care a realizat desenul. Ea menționează incidentul mai târziu. În comentariile ei, lucrurile sunt confuze. Pasărea poate fi și o rață care o reprezintă, de fapt, pe ea: „Aceasta sunt eu, copilul tatălui meu..., dar este și Monique, copilul nelegitim. Și adaugă: „Nu pot fi, în același timp, și copilul tatălui, și copilul mamei.“

În mai multe rânduri, Martine are o stare de confuzie și de jenă legată de povestea ei. Unde-i este locul? Cum se numește, de fapt? „E ca și cum aș fi trăit un fals“, spune ea. Referitor la imaginea păsării, ea simte „nevoia de a se ascunde“, de a se preface, de a tăcea, fără să știe prea bine de ce. În privința muncii, consideră că nu are parte de recunoașterea cuvenită și că face mai mult decât alții. Nu reușește să se impună și are impresia că este înșelată. Dar, în același timp, este conștientă că și ea contribuie la această situație neclară. Când scrie, își semnează textele cu „Madeleine“, deși nu se simte confortabil cu acest nume care nu îi aparține.

Martine este cercetătoare într-o companie și lucrează cu ingineri de nivel înalt. În această echipă are impresia că ar fi o autodidactă nelegitimă. „Nu ești de-a noastră“, i se spune. Ea oscilează în permanență între dorința de a fi acceptată, de a fi recunoscută și dorința de a lucra în altă parte: „Trebuie să plec de aici, pentru că nu fac parte din familia asta.“

Acest sentiment de a fi împărțită permanent în două și nevoia de a fi recunoscută au corespondențe în povestea familiei ei. „Mama muncea șaisprezece ore pe zi. Lucra ca negustoreasă și serviciul reprezenta pentru ea un refugiu. Și-ar fi dorit să fie asistentă medicală. L-a întâlnit pe tata, imediat după accidentul de avion.“ Relația de cuplu dintre părinți era ambivalentă: „Mama îl admira“, îmi spunea ea, „pentru că el era admirat de ceilalți. Era văzut ca un erou de un curaj exemplar. Se lupta cu infirmitatea, forțându-se să meargă în ciuda handicapului. Dar într-o zi, mama ne-a spus că s-a căsătorit cu el din milă.“

În privința tatălui, situația este cel puțin la fel de contradictorie. Înainte de a se căsători, la vârsta de treizeci și trei de ani, acesta era un bărbat seducător, de o inteligență ieșită din comun, practica alergarea și era un aventurier. Era pilot de avion. Accidentul care îl transformă într-un infirm îl obligă să renunțe la meseria lui. La bordul unui avion de mici dimensiuni, în timpul unui zbor de agrement, se prăbușește într-un copac fără să se știe dacă a fost o greșeală de pilotare sau o problemă tehnică. Martine nu l-a cunoscut pe holteiul seducător și aventurier, doar pe tatăl handicapat și plin de amărăciune. „Tata era violent, s-a întâmplat să ne altoiască de câteva ori. Făcea o muncă pe care o ura. Și disprețuia negustorii. Îi considera niște hobotnici și lua totul în derâdere când venea vorba despre ei. Promis unui destin de pilot, o imagine plină de prestigiu, de putere și de risc, el sfârșește ca negustor lângă o nevastă și își duce cu greu handicapul fizic și sentimentul de a fi eșuat în viață.“

Conflictele care traversează cuplului parental se vor fixa în jurul unei tragedii survenite atunci când Martine are opt ani și care va fi ascunsă într-o tăcere totală. „Când aveam opt ani, tata a intrat la închisoare pentru că a ucis un om. A stat acolo trei luni. Peste noapte, am devenit fiica unui ucigaș. Este o povară îngrozitoare. Am devenit o mincinoasă. Spuneam povești inventate, că-mi pierdusem o soră mai mică în pădure... Situația era tabu, nu trebuia să se vorbească despre ea. Nu știu dacă a fost condamnat sau dacă a fost vorba despre un viciu de procedură. Începând din acel moment, a trebuit să-mi apăr tatăl. Mama era o femeie admirabilă, în timp ce tata devenise un ratat. Aveam senzația că totul era un fals.“

Un secret extrem a acoperit această dramă. Era interzis să adresezi cea mai mică întrebare. Martine a trebuit să aștepte timp de douăzeci de ani ca să poată vorbi despre asta cu una dintre surorile ei, care nu era la curent cu ce se întâmplase. Martine nu știe nici azi ce s-a întâmplat exact. Se pare că tatăl său l-a bătut pe vecinul care își dezlanțuise câinii împotriva lui. Se spune că vecinul acela era un bețiv și că tatăl ar fi beneficiat, din acest motiv, de o achitare.

Secrete, lucruri nespuse, minciuni...

Această poveste ilustrează modul în care interiorizarea rușinii se construiește în valuri succesive pentru a forma un nod psihic, adică un set de elemente dispartate, dispuse într-o configurație de tip sistemic, ansamblu în care regăsim secrete, disimulări, confuzii, mutații, vinovăție și violență.

În copilăria lui Martine sunt numeroase secrete și lucruri nespuse. Ea a fost plasată timp de un an la prieteni fără să înțeleagă prea bine motivul. Apoi a fost încredințată unui unchi și unei mătuși care își pierduseră fetița, numită Monique. A fost singura dintre frați care a fost mutată din familia ei.

Despre lucruri nespuse este vorba și în ceea ce privește sexualitatea. Martine căuta cu frenezie în dicționar cuvintele care desemnează sexul fetițelor și modul în care se nasc copiii. Dar secretul se găsește și în altă parte. În povestea tatălui său înainte de prăbușirea avionului, în poveștile tulburătoare de război despre care nu se știe nimic, în povestea despre uciderea vecinului; în vinovăția reală a tatălui, în consecințele juridice ale cazului, în povestea despre cealaltă Monique, despre copilul nelegitim pe care tatăl ei l-a avut cu o altă femeie... Martine nu mai știe ce trebuie să fie spus și ce nu trebuie, unde este adevărul și unde este minciuna. Ea trăiește într-o asemenea confuzie, încât la școală simte că toată lumea înțelege ceea ce se învață acolo, în afară de ea.

Secretele, zonele tulburi ale istoriei familiale, chestiunile legate de sexualitate, raportarea la mediul școlar, toate formează un amestec de inhibiții, de necunoaștere și de neînțelegere. Martine nu înțelege ce se întâmplă cu ea. Ea nu înțelege nici reacțiile tatălui și nici pe ale mamei, nici discrepanțele dintre ceea ce simte și ceea ce este spus. Confuzia ei este totală. Va avea nevoie de o terapie psihanalitică de lungă durată pentru a începe să descâlcească firele propriei povești.

Există aici un amestec între sentimentul de a nu fi fost dorită, lucruri nespuse legate de sexualitate, mutările succesive pe care le-a trăit în copilărie, prezența unei fantome (Monique) care îi bântuie identitatea, imaginea servitoarei care nu poate avea parte de recunoaștere decât dacă este în slujba celorlalți, sentimentele de ilegalitate și de vinovăție. Aici se concentrează confuzia dintre elementele fantasmatică și realitate: crima, violența, minciuna, infidelitatea.

Pentru Martine, înșelătoria domnește peste tot. Tatăl său se prezintă ca un om care ar fi trebuit să atingă culmile succesului, dar în realitate se disprețuiește pentru ceea ce a devenit, un erou căzut, spulberat în plin zbor. Mama ei, o femeie „admirabilă“, se căsătorește din milă cu soțul ei, își încredințează fiica altora, pozează în victima

unei violențe pe care ea însăși o provoacă și disimulează acest joc dublu sub masca virtuții. Înșelătoria se regăsește și în cazul învățătoarei de la școală. Martine așteaptă de la ea alinare și înțelegere. Dar departe de a-i oferi așa ceva, învățătoarea o consolează pe mamă, pe care o consideră deosebit de demnă în dificultățile ei, fără să observe suferința lui Martine, disperarea ei, sentimentul puternic de abandon și frământările chinuitoare. Disimularea contaminează restul familiei, care trăiește în tăcere și în minciună prin omisiune.

Martine devine o mincinoasă și o impostoare. Era o fetiță cuminte. Este încredințată altora pentru că avea imaginea unei fetițe model care „nu deranja pe nimeni“. Acest ideal de perfecțiune pe care încearcă să-l atingă pentru a fi iubită se întoarce, de fapt, împotriva ei. În loc să fie iubită, este abandonată. Cel puțin în acest mod percepe ea situația. Și în fața acestei nedreptăți, ea nu își poate exprima furia, ura și supărarea. Tace și ea și se prefacă. Cum ar putea ea să exprime ceea ce simte, confruntată fiind cu drama și cu violența din relația ei cu propriii părinți? Cum să exprime ura pe care o resimte față de mamă, această „femeie sfântă“, admirată pentru virtutea, curajul și compasiunea ei? Cum să exprime iubirea pe care o simte pentru tată, acest criminal violent și decăzut?

Ea începe să inventeze povești. În ciuda a orice, va lua apărarea tatălui. Trece de la supunere la revoltă. Va încerca în zadar să inverseze situația, să-și pună tatăl înapoi pe un pedestal, să facă un erou dintr-un infirm, un om nevinovat dintr-un criminal și din bărbatul violent, un om tandru. În acest mod ea poate da frâu liber dorințelor ei oedipiene. Astfel, acoperă tabuul vorbirii. Și acest nespus întreține și consolidează rușinea.

Martine este împărțită între aspirațiile mărețe și sentimentul de a fi mereu nelegitimă, de a nu fi niciodată la înălțime, de a nu fi niciodată apreciată la adevărata ei valoare. Îi este rușine de tatăl ei, îi este rușine de mama ei și îi este rușine să-i fie rușine. Fiecare nou motiv

de rușine reactivează vechile rușini. Există acolo un efect de rezonanță ca într-o cameră cu ecou. Sentimentele sunt „înlănțuite“ unele de celelalte. Rușinea se instalează în fluxuri succesive care devin mai puternice cu fiecare secvență.

Va avea nevoie de mult timp și energie pentru a ieși din confuzie. Conduasă de o dorință acerbă de a cunoaște, ea va sublima tulburarea și reținerile dedicându-se cunoașterii științifice și cercetării. Ea va căuta multă vreme să reconstituie povestea tatălui și să lupte împotriva tăcerii care o cuprinde, dar și împotriva complicității pasive a familiei, care preferă să nu dezvăluie nimic. Chiar dacă astăzi se simte mai liniștită, rămâne în continuare vulnerabilă.

Calea de a ajunge la „sursele rușinii“ este presărată de obstacole, de îndoieli și de suferințe. În măsura în care subiectul nu este implicat doar personal, el trebuie să înțeleagă și maniera în care este „bântuit“ de rușinea celor apropiați, a celor pe care trebuie să-i iubească, a celor de la care așteaptă iubirea. Își asumă riscul, dorind să scape de propria-i rușine, să-i facă de rușine la rândul său pe ei. Eliberarea este un travaliu fragil. Presupune să pleci în aflarea și redobândirea adevărului din istoria familiei, pentru a descâlci adevărul de fals în relația cu tine însuși.

2

„Locul tău nu este aici!”

Povestea lui Michel ilustrează diferitele fațete ale travaliului unei persoane care se confruntă cu rușinea, dar și în ce mod rușinea poate constitui atât motorul ambiției, cât și cauza eșecului, în ce mod constituie fundamentul dorinței de a se ridica deasupra propriei condiții, dar și elementul activ al căderii. De asemenea, ilustrează complexitatea determinismelor psihice și sociale în alegerile și rupturile existenței.

Michel are cincizeci de ani. Este un om înalt, puternic, care se exprimă clar și cu reținere. După o carieră de succes în IT, s-a trezit șomer.

În momentul în care l-am întâlnit, la unul dintre seminarele „Povești despre bani“, se afla la finalul perioadei în care avea un loc de muncă. Simțea că este urgent să își găsească o slujbă și avea nevoie să înțeleagă ce i se întâmplă, aplecându-se asupra poveștii lui: „Ce am făcut ca să ajung aici? Aș dori să găsesc câteva elemente explicative

¹O primă versiune a acestei povești a fost publicată în *Revue internationale de psychosociologie*, nr. 2, 1995.